

**Натисніть тут, щоб
купити книгу на сайті
або замовляйте за телефоном:
(0352) 51-97-97, (067) 350-18-70,
(066) 727-17-62**

Тарас Ткачук

УКРАЇНСЬКА МОВА

КОМПЛЕКСНЕ ВИДАННЯ

ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ЗНО І ДПА

Частина 1

ДОВІДНИК

- теоретичний матеріал з коментарями
- таблиці з типовими помилками у вживанні лексем (200 слів)
- короткий словник наголосів (200 слів)
- 220 найуживаніших фразеологізмів
- 1000 типових орфограм
- 40 тем для творчих робіт

ТЕРНОПІЛЬ
НАВЧАЛЬНА КНИГА – БОГДАН

УДК 81(075.3)
ББК 74.268.1Укр
Т 48

Ткачук Т.П.

Т 48 Українська мова : комплексне видання для підготовки до ЗНО і ДПА : Ч. 1 : довідник / Т.П. Ткачук. — Тернопіль : Навчальна книга – Богдан. — 176 с.

ISBN 978-966-10-5212-2

У довіднику коротко викладено основні теоретичні відомості з української мови, які учні вивчають упродовж усього шкільного курсу. Основний акцент зроблено на ті теми, які є обов'язковими для проходження зовнішнього незалежного оцінювання.

Таблиці, схеми, поради щодо написання творчої роботи, фразеологічний словник, словник основних орфограм, зразки тестів за минулі роки — усе це дасть змогу якісно підготуватися до ЗНО.

В електронному додатку до довідника подано словники наголосів, фразеологізмів, синонімів, таблиці типових помилок, аудіокоментарі до складних випадків слововживання.

УДК 81(075.3)
ББК 74.268.1Укр

*Охороняється законом про авторське право.
Жодна частина цього видання не може бути відтворена
в будь-якому вигляді без дозволу автора чи видавництва.*

УВАГА!

Завантажуйте безкоштовний інтерактивний додаток,
використовуючи детальну інструкцію, за покликанням:

bohdan-digital.com/008992

Технічна підтримка: (0352) 52-06-07, 067-352-09-89;
admin@bohdan-digital.com

ЗМІСТ

ФОНЕТИКА

Звуки мови.....	9
Голосні звуки в українській мові	10
Приголосні звуки в українській мові.....	11
Уподібнення (асиміляція) приголосних фонем	13
Чергування голосних української мови.....	15
Чергування приголосних української мови	15
Склад.....	17
Позначення звуків мовлення на письмі.....	17
Букви <i>Г</i> та <i>Ґ</i> та їхнє звукове значення.....	18
Співвідношення звуків і букв.....	18
Знаки, які використовують у фонетичній транскрипції.....	19

ЛЕКСИКОЛОГІЯ

Лексичне значення слова	20
Види переносних значень.....	21
Синоніми	22
Антоніми	23
Омоніми.....	23
Пароніми	23
Лексика української мови за походженням.....	24
Стилістично забарвлена лексика.....	25
Активна та пасивна лексика	27
Фразеологія.....	28
Лексикографія	29

ОРФОГРАФІЯ

Правопис ненаголошених голосних <i>Е, И, О</i>	31
Правопис сумнівних приголосних.....	35
Спрощення груп приголосних.....	35
Правила вживання апострофа	36
Правила вживання м'якого знака	37
Подвоєння та подовження приголосних.....	38
Правопис власних та загальних назв.....	40
Написання великої літери.....	40
Правопис складних слів.....	41

Правопис частки <i>НЕ</i>	43
Основні правила переносу.....	45

МОРФЕМІКА

Будова слова.....	46
Словотвір.....	46
Основні способи словотворення.....	47
Основні способи творення іменників, прикметників, дієслів.....	49
Сполучні голосні <i>О, Е</i> в складних словах.....	50

МОРФОЛОГІЯ

<i>ПОВНОЗНАЧНІ ЧАСТИНИ МОВИ</i>	52
<i>Іменник</i>	52
Значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль.....	52
Розряди іменників за значенням.....	52
Рід іменників.....	55
Число іменників.....	56
Відмінки іменників.....	57
Типи відмін.....	58
Відмінювання іменників першої відміни.....	58
Відмінювання іменників другої відміни.....	59
Відмінювання іменників третьої відміни.....	61
Відмінювання іменників четвертої відміни.....	61
Відмінювання іменників, що мають лише форму множини.....	62
Незмінювані іменники.....	62
Написання та відмінювання чоловічих і жіночих прізвищ та імен по батькові.....	62
<i>Прикметник</i>	65
Значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль.....	65
Розряди прикметників за значенням.....	65
Ступені порівняння якісних прикметників.....	67
Особливості відмінювання прикметників.....	68
<i>Н і НН</i> у прикметниках.....	69
Правопис складних прикметників разом і через дефіс.....	69
Правопис українських і російських прізвищ прикметникового типу.....	70

<i>Числівник</i>	72
Значення числівника, морфологічні ознаки та синтаксична роль	72
Групи числівників за будовою	73
Типи відмінювання кількісних числівників	73
Порядкові числівники — творення, правопис та відмінювання	75
Особливості поєднання числівників з іменниками	75
Використання числівників на позначення часу	76
<i>Займенник</i>	77
Значення займенника, морфологічні ознаки та синтаксична роль	77
Розряди займенників	78
Особливості відмінювання займенників	78
Правопис займенників	79
<i>Дієслово</i>	80
Значення дієслова, морфологічні ознаки та синтаксична роль	80
Форми дієслова	80
Безособові дієслова	81
Словозміна дієслів	82
Вид дієслова: доконаний, недоконаний	83
Способи дієслова: дійсний, умовний, наказовий	84
Дієслова I та II дієвідмін	86
Чергування приголосних в особових формах дієслів	87
<i>Дієприкметник</i>	88
Активні та пасивні дієприкметники	88
Відмінювання дієприкметників	89
Правопис <i>НЕ</i> з дієприкметниками	89
Правопис <i>Н</i> у дієприкметниках і <i>НН</i> у прикметниках	90
Дієприкметниковий зворот	90
<i>Дієприслівник</i>	91
Дієприслівники доконаного й недоконаного виду	92
Дієприслівниковий зворот	92
Написання <i>И</i> в кінці дієприслівників	92
<i>НЕ</i> з дієприслівниками	93

<i>Прислівник</i>	94
Значення, морфологічні особливості, синтаксична роль.....	94
Розряди прислівників за значенням.....	94
Ступені порівняння прислівників.....	95
Написання прислівників разом і через дефіс.....	96
<i>Н</i> і <i>НН</i> у прислівниках.....	97
<i>И</i> та <i>І</i> в кінці прислівників.....	97

НЕПОВНОЗНАЧНІ ЧАСТИНИ МОВИ..... 98

<i>Прийменник</i>	98
Групи прийменників за походженням.....	98
Групи прийменників за будовою.....	99
Зв'язок прийменника з непрямыми відмінками іменника.....	99
Написання похідних прийменників.....	99
Уживання прийменників <i>У (В), З, ІЗ, ЗІ (ЗО)</i>	100

<i>Сполучник</i>	102
Групи сполучників за значенням.....	102
Сполучні слова.....	102
Групи сполучників за вживанням.....	103
Групи сполучників за будовою.....	103
Написання сполучників.....	103
Розділові знаки при сполучниках.....	104
Уживання сполучників <i>І (Й)</i>	104

<i>Частка</i>	105
Групи часток за значенням та вживанням.....	105
Написання часток.....	106

<i>Вигук</i>	106
Групи за походженням.....	106
Значення вигуків.....	106
Розділові знаки при вигуках.....	107

СИНТАКСИС І ПУНКТУАЦІЯ

Словосполучення й речення.....	108
Підрядний і сурядний зв'язок між словами.....	108
Головне й залежне слова в словосполученні.....	108

Типи словосполучень за способами вираження головного слова	109
Способи підрядного зв'язку	109
<i>ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ</i>	111
Речення як основна мовна одиниця	111
Порядок слів у реченні	111
Типи речень у сучасній українській мові	112
<i>Просте двоскладне речення</i>	114
Головні члени двоскладного речення	114
Особливості узгодження присудка з підметом	114
Способи вираження підмета	115
Типи присудків	115
Тире між підметом і присудком	116
Односкладні речення	117
Другорядні члени речення	118
Означення	118
Додаток	120
Обставина	120
Повні й неповні речення	121
<i>Просте ускладнене речення</i>	122
Речення зі звертаннями	122
Розділові знаки при звертанні	123
Речення зі вставними словами, словосполученнями, реченнями	123
Порівняльний зворот	124
Речення з однорідними членами	124
Кома між однорідними членами	125
Однорідні та неоднорідні означення	125
Узагальнювальні слова	126
Двокрапка й тире при узагальнювальних словах	126
Речення з відокремленими членами	127
Відокремлені означення	127
Відокремлені додатки	128
Відокремлені обставини	129
Відокремлені уточнювальні члени речення	129

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ	130
Складносурядне речення.....	130
Розділові знаки в складносурядних реченнях.....	131
<i>Складнопірядне речення</i>	131
Пірядні сполучники й сполучні слова.....	132
Розділові знаки між головним і пірядним реченням.....	132
Основні види пірядних речень.....	133
Складнопірядні речення з кількома пірядними.....	135
Розділові знаки в складнопірядному реченні з кількома пірядними.....	135
<i>Безсполучникове складне речення</i>	136
Розділові знаки в безсполучниковому реченні.....	136
<i>Складні речення з різними видами зв'язку</i>	137
СПОСОБИ ПЕРЕДАЧІ ЧУЖОГО МОВЛЕННЯ	138
Пряма й непряма мова.....	138
Заміна прямої мови непрямою.....	138
Розділові знаки при прямій мові.....	139
Цитата як різновид прямої мови.....	139
Діалог.....	140
Синтаксичний розбір речення.....	141
СТИЛІ МОВЛЕННЯ	144
ТАБЛИЦІ З ОРФОГРАМАМИ ТА ПУНКТОГРАМАМИ	147
КОРОТКИЙ СЛОВНИК НАГОЛОСІВ	160
НАЙУЖИВАНІШІ ФРАЗЕОЛОГІЗМИ	162
ТЕМИ ТВОРЧИХ РОБІТ	168
ОСТАННІ ПОРАДИ ПЕРЕД ЗНО	171
ЛІТЕРАТУРА	173

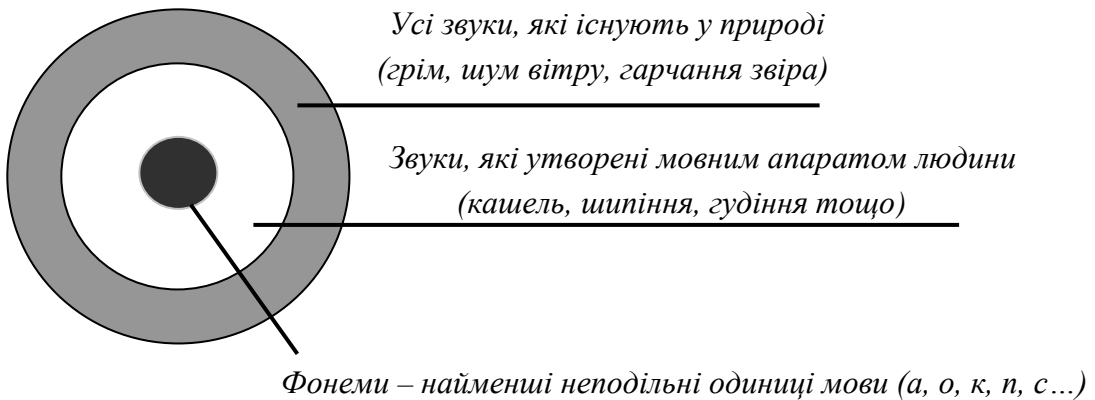
ФОНЕТИКА

Звуки мови

Мова людського суспільства – це звукова мова. Для передачі своїх думок у розмові ми використовуємо звуки, які можна виокремити з потоку мовлення.

Мовні звуки є результатом повітряних коливань, утворених за допомогою мовного апарату. Мовний апарат складається з дихального апарату, гортані та трьох надгортанних порожнин.

Поняття **звук** є широким, його використовують у фізиці (на позначення коливальних рухів повітря) і в лінгвістиці (на позначення найменшої неподільної одиниці мови):

Найменші неподільні одиниці звукової системи мови, за допомогою яких ми розрізняємо слова та їхні форми, називають **фонемами**.

У мовознавстві паралельно використовують два терміни на позначення одиниці мови – «звук» та «фонема».

У сучасній українській мові виділяють 6 голосних і 32 приголосних фонем.

			голосні										
								а					
								о	у				
								е	и	і			
		сонорні											
					н'	р'	л'				й		
			м	н	р	л	в						
дзвінкі		б	д	д'	з	з'	дж	дж'	джс	жс	г	г	
глухі		ф	п	т	т'	с	с'	ц	ц'	ч	ш	к	х

Кількість звуків в індивідуальному мовленні величезна, практично безмежна. Наприклад, [e] під наголосом звучить не так, як у ненаголошеній позиції: [се^нло́], [се́ла]. Звуки, вимовлені різними людьми, можуть відрізнятися висотою тону, тривалістю, силою, тембром.

Голосні звуки в українській мові

Однією з основних ознак поділу звуків на голосні й приголосні є характеристика джерела звука. Якщо в основі голосних лежить голосове джерело (тобто гармонійні коливання, які створюють музикальний тон), то в основі приголосних – шумове або одночасно шумове й голосове джерело.

У сучасній українській літературній мові 6 голосних фонем: [a], [o], [y], [e], [u], [i].

Для передачі голосних звуків на письмі існує 9 літер: *a, o, y, e, u, i, я, ю, є*.

Наприклад: *сад – сядь, злука – злюка, несу – синє*.

Букви, що позначають голосні звуки								
a	o	y	e	u	i	я	ю	є

! Літера *ї* завжди передає два звуки: *і* та *й*: *їду [йіду], з'їзд [зйїзд], їжак [йїжак]*.

За участю губ голосні поділяють на 2 групи: **лабіалізовані** (огублені): [o], [y] і **нелабіалізовані** (неогублені): [a], [e], [u], [i].

Рух язика в горизонтальному напрямі визначає **місце** творення голосних фонем¹, які за цією ознакою поділяють на голосні *переднього ряду*: [i], [u], [e], і *заднього ряду*: [a], [o], [y].

Близьке розташування голосних за місцем творення спричиняє проблеми під час написання та промовляння: звук [i] можна сплутати зі звуком [u]: *легкий – легкій*, а звук [u] часто сплутують з [e]: *ластовеня – ластовиння, горлечко – горличка*. Зрідка трапляється сплутування звуків [a] та [o]: *богатир – багатир*, або ж [o] та [y]: *[ко^нжух]*.

Рухом спинки язика у вертикальному напрямі визначають **спосіб** творення голосних фонем. Відповідно розрізняють *підняття високе*: [i], [y], *середнє*: [e], [o], *високо-середнє*: [u], *низьке*: [a]:

		Місце творення	
		Ряд	
		<i>передній</i>	<i>задній</i>
Спосіб творення	Підняття		
	<i>високе</i>	<i>i</i>	<i>y</i>
	<i>високо-середнє</i>	<i>u</i>	
	<i>середнє</i>	<i>e</i>	<i>o</i>
<i>низьке</i>		<i>a</i>	

¹ У шкільній програмі місце й спосіб творення голосних звуків не вивчають.

Приголосні звуки в українській мові

У сучасній українській літературній мові є 32 приголосні фонemi. Їх характеризують:

- 1) за участю голосу й шуму;
- 2) за твердістю та м'якістю;
- 3) за місцем і способом творення.

1. За участю голосу й шуму розрізняють:

- **сонорні** приголосні, у творенні яких беруть участь шум та голос (голос переважає над шумом) ²;
- **дзвінки** приголосні (шум переважає над голосом);
- **глухі** приголосні, які утворені лише за допомогою шуму.

	сонорні		<i>н'</i>	<i>р'</i>	<i>л'</i>		<i>й</i>	Сонорні можна запам'ятати за допомогою слова МіНеРаЛоВиЙ (потрібно лише відкинути голосні). Або МаЛуЙ ВоРоН .				
		<i>м</i>	<i>н</i>	<i>р</i>	<i>л</i>	<i>в</i>						
дзвінки	<i>г</i>	$\widehat{дз}$	$\widehat{дз}'$	<i>г</i>	$\widehat{дж}$	<i>з</i>	<i>з'</i>	<i>б</i>	<i>д</i>	<i>д'</i>	<i>ж</i>	
глухі	<i>к</i>	<i>ц</i>	<i>ц'</i>	<i>х</i>	<i>ч</i>	<i>с</i>	<i>с'</i>	<i>п</i>	<i>т</i>	<i>т'</i>	<i>ш</i>	<i>ф</i>

Глухі приголосні можна запам'ятати за допомогою речення

КиЦя ХоЧе СПаТи у ШаФі.

Дзвінки й глухі приголосні складають **пари**: *к – г, ц – $\widehat{дз}$, г – х, ч – $\widehat{дж}$, б – п, д – т, з – с, ж – ш*.

2. Приголосні фонemi протиставляють за наявністю чи відсутністю **м'якшення**. Завжди м'якою є лише фонема *й*. У транскрипції м'якість приголосного *й* не позначаємо.

В українській мові 9 пар приголосних попарно протиставляють за **твердістю-м'якістю**:

<i>д</i>	<i>с</i>	<i>з</i>	<i>л</i>	<i>ц</i>	$\widehat{дз}$	<i>р</i>	<i>н</i>	<i>т</i>	Парні тверді-м'які приголосні можна запам'ятати за допомогою речення ДуСя ЗїЛа Ці ДЗєРНяТа			
<i>д'</i>	<i>с'</i>	<i>з'</i>	<i>л'</i>	<i>ц'</i>	$\widehat{дз}'$	<i>р'</i>	<i>н'</i>	<i>т'</i>				

Лише твердими бувають:

- **губні** *б, п, в, м, ф*;
- **шиплячі** *ж, ч, ш, $\widehat{дж}$* ;
- **задньоязикові** *г, к, х* і **фарингальний** *г*.

² Сонорні приголосні в шкільній програмі вивчають як дзвінки звуки.

3. За місцем і способом творення виокремлюють кілька груп приголосних (детальніше – дивіться таблицю «Класифікація приголосних»), з-поміж яких нас найбільше цікавлять пари шиплячих – свистячих звуків: *ж, ч, ш, дж* – *з, ц, с, дз*.

Шиплячі приголосні можна запам'ятати за допомогою фрази *ще їжджу*
[Ш Ч е йі Ж ДЖ у].
 До шиплячих приголосних є парні свистячі *[С Ц е йі З ДЗ у]*.

❗ Пам'ятайте, що приголосні *ж, ч, ш, дж* в українській мові НЕ бувають м'якими, іноді лише пом'якшуються (пом'якшення позначаємо значком ').

Класифікація приголосних³

Звучність	Спосіб творення	Участь голосу	Місце творення							
			губні	передньо-язикові		середньо-язикові	задньо-язикові	глоткові		
шумні	проривні	дзвінкі	б	д	д'			г		
		глухі	п	т	т'			к		
	африкати	глухі		ц	ч	ч'			х	
		дзвінкі		дж	дж	дж'				г
	щілинні	глухі	ф	с	ш	с'				
		дзвінкі		з	ж	з'				
сонорні	зімкнено-прохідні	носові	м	н	н'					
		плавні		л	л'					
	щілинні		в				й			
	дрижачі			р	р'					

	<i>Свистячі</i>
	<i>Шиплячі</i>

³ Повну класифікацію приголосних у школі не вивчають.

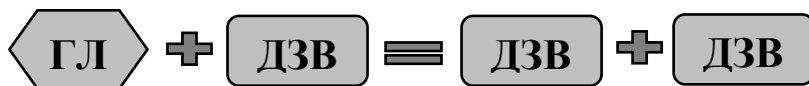
Уподібнення (асиміляція) приголосних фонем

Якщо в слові поруч стоять два приголосні звуки, то дуже часто в потоці мовлення один з них може уподібнюватися до того, біля якого він розташований. Таке явище називають **уподібненням (асиміляцією)**.

Виокремлюють 3 види уподібнення:

1. Уподібнення за ГЛУХІСТЮ – ДЗВІНКІСТЮ.

Глухий приголосний, який розташований перед дзвінким, змінюється на парний дзвінкий, тобто обидва звуки у вимові будуть дзвінкими:

молотьба [молод'ба́], *косьба* [коз'ба́], *вокзал* [вогза́л], *осьде* [о́з'де],
рюкзак [р'угза́к], *футбол* [фудбо́л], *хочби* [хо́джби].

! Дзвінки перед глухими в українській мові майже **не уподібнюються**:

губка [гу́бка], *вудка* [вудка], *ложка* [ло́жка], *казка* [ка́зка],
звідти [зв'ідти], *рибці* [рі́б'ці].

АЛЕ якщо префікси **3-, РОЗ-, БЕЗ-** розташовані перед глухими приголосними, то уподібнення може відбуватися **не завжди** (факультативно):

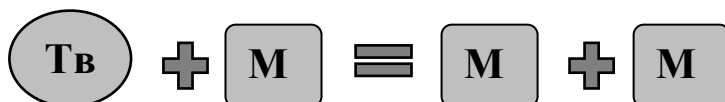
зцідити [с'ціді́ти] і [з'ціді́ти],
розказати [росказа́ти] і [розказа́ти],
безпечно [бе^нспéчно] і [бе^нзпéчно].

!! У п'яти словах і похідних від них відбувається зміна дзвінкого [з] перед глухими [к] або [т] на [х]:

легко [лéхко], *вогко* [во́хко], *нігті* [н'і́х'т'і́], *кігті* [к'і́х'т'і́], *дьогтю* [д'о́х'т'у́].

2. Уподібнення за ТВЕРДІСТЮ – М'ЯКІСТЮ.

Твердий приголосний (один з восьми приголосних [д], [т], [з], [с], [ц], [л], [н], [дз]) у позиції перед м'яким приголосним змінюється у вимові на парний м'який приголосний:

весняний [ве^нс'н'áний], *пізній* [п'і́з'н'ій], *кузня* [ку́з'н'а], *пісня* [п'і́с'н'а],
Дніпро [д'н'і́про], *сонця* [со́н'ця].

! НЕ відбувається уподібнення перед пом'якшеними приголосними:

твій [тв'ій], *співати* [сп'іва́ти], *сфінкс* [сф'інкс].

!! НЕ відбувається уподібнення приголосних [д], [з], які належать до префіксів:

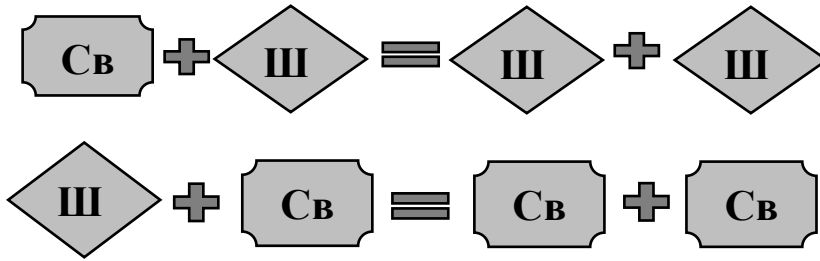
розділити [розд'ілі́ти], *відняти* [в'ідн'áти], *підлізти* [п'ідлі́зти].

!!! У деяких словах збереглося давнє уподібнення, пов'язане з тим, що в давньоруській мові звук [в] мав парний відповідник [в'], тому в сучасній українській мові свистячі [з], [ц], [с], [дз] стають м'якими перед пом'якшеним [в']:

свіжий [с'в'і́жий], *цвіт* [ц'в'і́т], *свято* [с'в'áто] *сміх* [с'м'і́х],
сміливий [с'м'і́лівий], *дзвякання* [дз'в'áкан':а], *звір* [з'в'і́р].

3. Уподібнення за МІСЦЕМ І СПОСОБОМ ТВОРЕННЯ (ШИПЛЯЧІ – СВИСТЯЧІ).

Будь-який шиплячий приголосний ([ш], [ч], [ж], [дж]) перед будь-яким свистячим приголосним ([с], [ц], [з], [дз]) змінюється на парний до нього свистячий:

Будь-який свистячий приголосний перед будь-яким шиплячим змінюється на парний до нього шиплячий:

вилізиши [віл'іжши], *занісиши* [зан'іш:и], *незчутися* [не^нжчутис'а],
розжувати [рож:увати], *брошці* [брбс'ц'і], *зважається* [звáz'с'а],
подушці [по^удус'ц'і], *бавишся* [бáви^с:а] *баночці* [бáноц':і].

! буквосполучення *ться* завжди звучить як [ц':а], а *шся* – як [с':а]:

сіється [с'ійе^нц':а], *кусається* [куса́йе^нс':а].

!! приголосний [т] перед свистячими змінюється на [ц], а перед шиплячими – на [ч]: *коритце* [коріц:е], *тітчин* [т'іч:ин];

приголосний [д] перед свистячими змінюється на [дз], а перед шиплячими – на [дж]: *відстріл* [в'ідзстр'іл], *відженуть* [в'іджже^ннут'].

Чергування голосних української мови

позиційні	залежать від позиції звуку в слові та є звуковими варіантами того ж слова: [в ^е сни – в ^е сна́], [р ^о зум – р ^о з ^у мний]
історичні – чергування, які не можуть бути пояснені фонетичними закономірностями сучасної мови	<p>найдавніші: виникли ще в дослов'янський період, вони є наслідком тих фонетичних змін, що відбулися в мові давно, є в багатьох слов'янських мовах:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) о – а: допомогти – допомагати, гонити – ганяти, котити – катати; 2) е – і: пекти – випікати, наректи – нарікати; 3) е – и – нуль звука: беру – вибираю – брати; терти – витирати – тру; 4) і – а: лізти – лазити; 5) е – о: везу – возити. <p>давні: відбулися в українській мові (починаючи з VI ст.), причини їх може пояснити історична фонетика:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) чергування фонем о та е з нулем звука, яке відбувається в коренях слів та в афіксах: сон – сну, пень – пня, день – дня, вітер – вітру; 2) після шиплячих ж, ч, ш, дж та після й голосний е може чергуватися з о: жєнити – жонатий, четвєртий – чотири, шєсти – шостий, лієчка – ліюк; 3) давні голосні (які були в давньоруській мові) о та е, які стоять у відкритому складі (відкритий склад закінчується на голосний), чергуються з і у закритому складі (закритий склад закінчується на приголосний): коня – кінь, вола – віл, нога – ніжка, Києва [кійе^ава] – Київ [кійієв]. <p>Чергування о та е з і є специфічним для української мови, воно не характерне для жодної іншої слов'янської мови.</p> <p>Від цього чергування є ряд відхилень. Не чергуються в закритому складі з і:</p> <ol style="list-style-type: none"> а) так звані випадні о та е (див. пункт 1): день – дня, сон – сну, свекор – свєкра; б) о та е у звукосполученнях -ор-, -єр-, -ов- та -оро-, -оло-, -еле-, -єре-: гордий, торг, ворог, серце, порох, молот, шерех, шелєст; в) о та е, що входять до складу суфіксів -очк-, -єчк-, -оньк-, -єнк-, -єньк-, -єсєньк-: гілочка, колєчка, голубонька; г) у запозичених і книжних словах: балон, готєль, закон. <p>Від цього чергування є ще ряд відхилень, зумовлених аналогією.</p>

Чергування приголосних української мови

1) чергування /з/, /к/, /х/ з /ж/, /ч/, /ш/ відбувається при словотворенні та словозміні: нога – ніжка, вухо – вушко, рука – ручка. Воно виникло на спільнослов'янському мовному ґрунті перед голосними переднього ряду й має назву першої перехідної палаталізації;

2) чергування фонем /з/, /к/, /х/ з /з/, /ц/, /с/ відбувається перед закінченням **-і**: нога – нозі, рука – руці, вухо – у вусі в давальному й місцевому відмінках однини іменників чоловічого, жіночого та середнього роду і в слові друзі. Це чергування зветься другою перехідною палаталізацією.

З - Ж - З 	К - Ч - Ц 	Х - Ш - С
нога – ні Ж ска – нозі	рука – руч К а – ру Ц і	ву Х о – ву Ш ко – у ву С і
крига – кри Ж инка – кри З і	бі К – бі Ч ний – на бо Ц і	му Х а – му Ш ка – му С і

Основні чергування приголосних при творенні слів

К -ськ- = -цьк-	Г -ськ- = -зьк-	Х -ськ- = -ськ-
Ч + -ств- = -цтв-	Ж + -ств- = -зтв-	Ш + -ств- = -ств-
Ц _____ ↑	З _____ ↑	С _____ ↑
ко з ак – ко з ацький – ко з а ц тво	убо г ий – убо з тво	че х – че с ький
тка ч – тка ц ький – тка ц тво	Пари ж – пари з ький	товари ш – товари с ький
молоде ць – молоде ць кий	боя з уз – боя з тво	Одеса – одес ь кий
<p>! Винятки: Дамаск – дамаський, Мекка – меккський, тюрки – тюркський, баски – баскський, Нью-Йорк – нью-йоркський, Перемишль – перемишльський, Кембридж – кембриджський, Ла-Манш – ла-маншський, Малакка – малаккський, казах – казахський, герцог – герцогський, падишах – падишахський, Ірак – іракський.</p>		

Інші приголосні перед суф. **-ськ-**, **-ств-** на письмі зберігаються: ба**г**атий – ба**г**ат**с**тво, студент – студент**с**тво, агент – агент**с**тво, президент – президент**с**тво.

Чергування приголосних при творенні вищого ступеня порівняння прикметників та прислівників

Г з + суф. -ш- = -жч- ж	С + суф. -ш- = -шч- (ш) ст
доро г ий – доро ж чий – доро ж че	висо к ий – ви ш чий – ви ш че
близ ь кий – близ ч ий – близ ч е	тов с тий – тов ш чий – тов ш че
ва ж кий – ва ж чий – ва ж че	
* Але лег к ий – лег ш ий	

Чергування приголосних при творенні іменників на **-ИН(А)**

-ськ-, -ск- + суф. -ин- = -шч- (ш)	-цьк- + суф. -ин- = -чч-
київ с ький – Київ ш чина	німець к ий – Німець ч ина
черкас ь кий – Черкас ш чина	вояць к ий – вояць ч ина
пісок – пі ш аний, віск – во ш аний	вінниць к ий – Вінниць ч ина
Але Парас к а – Парас ш чин, Онис ь ка – Онис ш чин, Мелаш к а – Мелаш ш чин	Але Гали ч ина, бо Гали ч + ин(а)

! Але солдат – солдат**ч**ина, рекрут – рекрут**ч**ина, шляхта – шляхет**ч**ина.

Чергування приголосних при дієвідмінюванні

к // ч	<i>пекти – печу</i>	т // ч	<i>крутити – кручу</i>
х // ш	<i>дихати – дишеш</i>	ст // щ	<i>чистити – чищу</i>
с // ш	<i>носити – ношу</i>	п // пл	<i>топити – топлю</i>
г // ж	<i>стерегти – стережу</i>	в // вл	<i>ловити – ловлю</i>
з // ж	<i>возити – возжу</i>	б // бл	<i>любити – люблю</i>
д // дж	<i>водити – воджу</i>	ф // фл	<i>графити – графлю</i>
зд // ждж	<i>їздити – їжджу</i>	м // мл	<i>ломити – ломлю (але ламаю)</i>

Склад

Склад – це частина слова, у якій поєднані більш гучний звук з менш гучним. Найгучнішими в українській мові є голосні, тому саме вони виступають як складотворчі. Усі інші звуки – нескладотворчі. Межа між складами проходить у місці найбільшого спаду гучності. Практично в слові буває стільки складів, скільки в ньому голосних звуків.

Розрізняють склади відкриті й закриті, наголошені та ненаголошені.

Відкритим називаємо склад, що закінчується на голосний (*се-ло, мо-ло-ко*).

Закритим називаємо склад, що закінчується на приголосний (*віл, бен-зин*).

Наголошений – склад, на який падає наголос: *ро-бó-та, га-рáж*.

Ненаголошений – склад, на який не падає наголос: *за-вóд, дé-ре-во*.

Іноді в слові може бути два наголошених склади: *багáтотісáчний*.

! Не сплутуйте поділ на склади й технічний перенос слів:

[зай-ме́-н:ик] - *за-ймен-ник*; [о-бйе^н-днá-н´:а] - *об-єд-нан-ня*.

Позначення звуків мовлення на письмі

Усна форма мовлення здійснюється за допомогою звуків і передбачає сприйняття цих звуків органами слуху. **Писемна** форма мовлення – це мовлення, яке здійснюють за допомогою умовлених, але загальнообов'язкових і загальноприйнятих у певній мові графічних символів.

Українське письмо, у якому використовують кириличний шрифт і тисячолітню традицію, базується на тому, що окремі фонемі передають окремими графічними символами й майже всі **фонемі** мають відповідні знаки – **графемі**.

Систему умовних знаків для передачі звуків на письмі вивчає **графіка** (від гр. *graphikos* – писати).

Алфавіт

Умовні графічні знаки для передачі звуків мови на письмі називають **літерами** (**буквами**). Повний перелік літер у загальноприйнятому порядку називають **алфавітом** або **азбукою** чи **абеткою**. У світі немає ідеального алфавіту, у якому б усім звукам мови відповідали б певні літери, такий алфавіт практично неможливий, тому що звуки в мовному потоці зазнають позиційних чергувань, які дуже важко врахувати під час запису.

В українському алфавіті 33 літери, які служать для позначення на письмі 38 фонем, з них 32 літери позначають мовні звуки, а одна - **ь** - служить для позначення м'якої вимови попередніх приголосних.

Кожна літера функціонує в чотирьох різновидах: друкованому, писаному, велика й мала: Ж, ж, Ж, ж.

Букви	А а	Б б	В в	Г г	Ґ ґ	Д д	Е е	Є є	Ж ж	З з	И и	І і	Ї ї	Й й	К к	Л л	М м
Назви букв	а	бе	ве	ге	ґе	де	е	є	же	зе	и	і	ї	йот	ка	ел	ем
Букви	Н н	О о	П п	Р р	С с	Т т	У у	Ф ф	Х х	Ц ц	Ч ч	Ш ш	Щ щ	Ь ь	Ю ю	Я я	
Назви букв	ен	о	пе	ер	ес	те	у	еф	ха	це	че	ша	ща	м'який знак	ю	я	

Букви Г та Ґ та їхнє звукове значення

Літера *г* передає на письмі гортанний щілинний приголосний в українських словах: *гадка, гай, могутній, плуг*, та в іншомовних: *газета, генерал, Гомер, Англія*, а також у недавніх запозиченнях, особливо в звукосполученнях *гео-, -грам, -лог-, -газ-*: *агітація, агресія, горизонт, магазин*.

Літера *ґ* передає на письмі задньоязиковий зімкнений приголосний в українських словах та в давньозапозичених і зукраїнізованих: *агрус, тава, газда, тандж, танок, татунок, гвалт, гвалтувати, тегати, тедзь, телотати, терготіти, тигнути, тирлига, глей, гніт* (у лампі), *готель-мотель, трасувати, трати* (іменник), *тратчастий, тречний, тринджоли, ґрунт, ґудзик, гуля, джигун, дзига, дзилик* та похідні від них, а також у прізвищах *Ґалаган, Ґонта, Ґудзь* тощо.

У власних назвах іншомовного походження правильною є вимова *Ґданськ* і *Ґданськ*, *Ґренландія* і *Ґренландія*, *Ґете* і *Ґете*. У цих словах етимологічний *g* вимовляється як *г* і як *ґ*.

Співвідношення звуків і букв

Більшість літер української мови позначають по одній фонемі (27 літер): *а, о, у, б, в, г...*

- Літери *ї* та *щ* **завжди** позначають по 2 фонеми: *ї*: [i̯] + [i], *щ*: [ʃ] + [ʧ].
- Одна фонема може позначатись двома літерами: [dʒ] – *дж*, [dʒ̃] – *дз*, [lʲ] – *ль*.
- Ту саму фонему можна позначати різними літерами: [i̯] можна позначати або відповідною літерою алфавіту – *й*, коли вона стоїть перед *о*, або в кінці складу після голосного та перед приголосним: *Йосип, його, мій, йти, зйомка*, а коли стоїть перед голосним, то разом з ним позначають однією літерою: *я, ю, є, ї*.
- Літери *я, ю, є* в українській мові двозначні: вони можуть позначати або голосні *а, у, е* та м'якість попереднього приголосного: [lʲáпати], [lʲ:утʲ], [ostánʲ:е], або голосні *а, у, е* в сполученні з попередньою приголосною *й*: [вйаз], [йўрта], [йєгер].

❗ Літери *я, ю, є* позначають 2 звуки в таких позиціях:

- на початку слова (складу): [йáма], [йенóт], [нідйе^мднáти];
- після голосного, апострофа або м'якого знака: [зайáва], [ма́йутʲ], [обйе^мднáти], [міл'йáрд].

- М'якість приголосних** позначають двома способами:

- вживанням м'якого знака (**ь**): *сіль, мідь, радість*;
- вживанням літер *я, ю, є* або літери *і*: [с'н'іг], [кўл'а], [сін'е].

Часто між звуками та буквами в слові взагалі може не бути ніякої відповідності: відбувається [в'ідбува́јец':а], неві́стці [ни'ев'іс'ц'і].

До нелітерних засобів писемного мовлення належать *апостроф, знак наголосу, дефіс, іноді лапки, розділові знаки, проміжки між словами, абзац* тощо.

Знаки, які використовують у фонетичній транскрипції

- [] – у квадратні дужки беремо частину тексту, слово, частину слова або окрему фонему: [а], [в'іс't];
- [б́] – риска, поставлена вгорі над голосним звуком, позначає наголос;
- [н́'] – скісна рисочка, поставлена вгорі з правого боку букви, позначає м'якість приголосного: [д́о́н'ка];
- [н́'] – знак, схожий на кому, поставлений угорі з правого боку букви, позначає пом'якшеність приголосного; пом'якшуються лише тверді приголосні б, п, в, м, ф, ж, ч, ш, д́ж, г, к, х, т, якщо вони стоять перед й або і, або перед м'яким приголосним [сп'івáти];
- [л:] – двокрапка з правого боку букви позначає подовжений звук (стосується лише приголосних фонем): [л':е] [знáн':á];
- [e^u], [u^e], [o^u] – маленька буква, що позначає призвук, до якого наближається основне звучання, ставиться угорі справа від основної букви [вe^uснá], [си^eні́], [гo^uлúбка], [вo^uдíу];
- [ý] – нескладотворчий голосний ý відрізняється від приголосного в, з'являється на початку слова перед приголосним або після голосного: [ýпáсти], [стáука́];
- [ĭ] – нескладотворчий голосний ĭ відрізняється від приголосного j (й), з'являється на початку слова перед приголосним або після голосного: [ĭтí], [гаĭká];
- [д́ж́], [д́з́] – знаки для передачі африкат, тобто звуків, злитих з двох звукових елементів.

❗ немає звуків [д́ж́], [д́з́] у тих словах, де [д] та [ж] або [з] належать до різних морфем: [піджіві́ти], [віджі́лий], [відзвук], [відз́начити], [відзві́тува́ти];

- / – скісна риска позначає невелику паузу в реченні, якщо транскрибуємо речення;
- // – дві скісні риси ставлять у кінці речення або на місці тривалішої паузи (на межі двох простих речень у складному), якщо транскрибуємо уривок з тексту;
- [j] – замітник звука [ĭ]. Можна користуватися обома графемами.

Наголос позначаємо у всіх словах, що складаються з двох і більше складів.

❗ У транскрипції **НЕ позначаємо**: велику літеру, апостроф.

У транскрипції **НЕ може бути** літер **я, ю, є, ї, щ, ь**.

ЛЕКСИКОЛОГІЯ

Лексикологія (від гр. *lexicos* – словниковий і *logos* – учення) – це розділ науки про мову, у якому вивчають лексику (від гр. *lexis* – слово) мови, тобто її словниковий склад.

Терміном «лексика» позначають усю сукупність слів у мові й усю сукупність значень, які закріпились за словами в процесі багатомісячного всенародного користування мовою.

У лексикології вивчають словниковий склад мови по-різному:

- досліджують внутрішнє чергування словника мови, виявляючи лексику споконвічну й запозичену, інтернаціональну й національну, нейтральну й емоційно забарвлену, активну й пасивну, нову й застарілу;

- вивчають однозначні й багатозначні слова, омоніми й синоніми, пароніми й антоніми та інші групи слів.

Лексикологію поділяють на такі розділи:

- 1) *семасіологію* – учення про семантику (лексичне значення) слів;
- 2) *етимологію* – учення про походження мовних одиниць, переважно слів;
- 3) *ономастику* – учення про власні назви людей (імена, прізвища), географічні назви (назви країн, міст, сіл, озер, рік, морів, океанів);
- 4) *термінологію* – учення про терміни.

Завданням лексикології є також встановлення загальної кількості слів у мові.

В 11-томному словникові української мови 136 тис. слів, а взагалі в СУЛМ (сучасній українській літературній мові) разом із термінами більше мільйона слів.

Лексичне значення слова

Слово – найменша самостійна одиниця мови, що складається з граматично оформленого комплексу фонем (іноді з однієї фонем), з яким пов'язане певне значення і якому властива відтворюваність у процесі мовлення.

Це основна одиниця мови, бо всі інші одиниці (фонетичні, морфемні, граматичні) так чи інакше пов'язані з ним і функціонують у мові через нього.

Слово – це єдність звукової форми та значення. Слово складається з морфем. Але, наприклад, слово *земля* може самостійно називати відповідний об'єкт, а морфема *земл-* такої якості не має.

Слово *земля*, на відміну від речення «*Земля.*» не є повідомленням. Головна функція слова – **номінативна (називна)**. Проте здатність до номінації характерна лише для повнозначних частин мови й не властива для неповнозначних (*у, з, або, хоча, таки, аж, ох*).

Значення слова – це уявлення, яке закріплене за словом суспільною практикою про певний предмет, явище, якість, стан, дію.

Семантика (значення) слова складається з лексичного та граматичного значень.